

ARPAÇAY'DA TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR Historical and Archaeological Research in Arpaçay

Akın BİNGÖL

Yrd. Doç.Dr. Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
akinbing@kafkas.edu.tr

Özet

Kuzeydoğu Anadolu'da Kars İline bağlı Arpaçay ilçesi özellikle Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş güzergâhı üzerinde bulunan su kaynakları bakımından zengin dağlık bir bölgedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı adına yürütülen araştırmalarda Kuzeydoğu Anadolu'nun Tarihi ve Arkeolojisine ışık tutacak birçok tarihi ve arkeolojik merkez tespit edilmiştir. Arpaçay'in şimdiye kadar hiç araştırılmamış bir bölge olması bakımından ulaşılan bilgilerin önemi bir kat daha artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars, Arpaçay, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı

Abstract

Arpaçay located within the Kars province in the Northeast Anatolian region is a mountainous area on the passing route from the Caucasus to Anatolia which is rich with its water sources. Many archaeological and historical centers which will hold light on the history and archaeology of Northeast Anatolia were discovered in the surveys which were carried out in the name of the Ministry of Tourism and Culture. The outcome of the survey is especially significant since the area is examined for the first time.

Keywords: Kars, Arpaçay, Iron Age, first Bronze Age

Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü içerisinde kalan ve Kars İline bağlı Arpaçay İlçesi, güneyindeki Kars İl Merkezi'ne 39 km., kuzeyindeki Çıldır İlçesi'ne 46 km., doğusundaki Akyaka İlçesi'ne 45 km., batısındaki Susuz İlçesi'ne ise 27 km. uzaklıktadır. Arpaçay ayrıca Ermenistan ile yaklaşık 10 km'lik bir sınıra da sahiptir¹. İlçe merkezi denizden 1675 m. yüksekliktedir.

Arpaçay coğrafyasında dağlar doğu-batı yönünde uzanan bir dizi kıvrım oluşturur.

Bölgeyi etkisi altında bulunduran hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri, yağış miktarı ve dağılımları incelendiğinde Erzurum-Kars Bölümünün karakteristik iklim yapısına uymaktadır. Genel anlamda bölgede Doğu Anadolu karasal yağış rejiminin etkili olduğunu söylenebilir.

Yazın ortalama sıcaklık 19,7 °C, kışın ortalama -4.3 °C'dır. Kar yağışında ortalama kar kalınlığı ilçe merkezinde 42 cm. olmakta, yağmur ise m²'ye 30–40 kg arası düşmektedir².

Arpaçay Bölgesi su kaynakları bakımından zengindir. Soğanlı Dağları'ndan doğan Çatal ve Zuzu dereleri ile Çıplak Dağdan kaynaklanan Sarıçamur ve Karanlık dereleri, Sarıkamış'ta birleşerek Kars Çayı adını alır. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki Çatak Köyü'nde Kızılçubuk Deresi'ni alan Kars Çayı, kaynağını Çıplak Dağ'dan alan Güneydere ile kaynağını Balıklı Dağ'dan alan Eğrice deresiyle Yolgeçmez Köyü yakınlarında birleşir. Büyükkumru Dağı'ndan kaynaklanan Güllüdere deresi ise, kuzeyden gelen Kekeç Deresi'yle birleşerek Selim yakınlarında Kars Çayı'na katılır. Selim-Kars arasında kuzeydoğu yönlü akışını sürdüren Kars Çayı, irili ufaklı birçok suyu da bünyesine alarak güneye yönelip ve Başgedikler Köyü'nün kuzeyinde Arpaçay'a katılır. Kars Çayı'nın Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km. kadardır. Arpaçay'ın Kars Çayı ile birleştikten sonraki ismi kaynaklarda "Akhuryan / Akhuriyan" Irmağı olarak geçmektedir³.

Arpaçay 1927'de Şüregel (Kızılçakçak) ile Zerşat kazalarının birleştirilmesiyle günümüzdeki halini almıştır⁴. İlçeye bugünkü ismini hemen doğusundan geçen "Arpaçay" vermektedir.

Arpaçay veya Orta Çağ kaynaklarında geçtiği üzere "Şüregel", batı ve doğu diye ikiye ayrılmaktadır. Batı Şüregel; Arpaçay'ın solundaki Gümrü Bölgesi'ni de içerisine alır. Doğu Şüregel ise güneyde Buğutu, doğuda Elegez ve Koklat Dağları'na kadar uzanan bölgedir ki günümüzdeki Arpaçay İlçesi'nin de bulunduğu bölge burasıdır. Fahrettin Kırzioğlu bu tasnifi

"Halk arasında, Kars çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçay boyuna "Yukarı Şüregel" ve bu kavşağın güneyine de "Aşağı Şüregel" denilmektedir"

diye ifade etmektedir⁵.

Strabon "Armenia" olarak isimlendirdiği bölgeyi

"Armenia'nın içerilerine girdiğimizde pek çok dağ ve çorak yaylayla karşılaşırız; buralara asma bile zorlukla gelir, ama benzersiz zenginlikte pek çok vadi de çıkar karşımıza..... Tümüyle çetin ve dağlık arazilerden meydana gelir"

diye tanımlamaktadır⁶.

Arpaçay İlçesinde 11 tarihi ve arkeolojik merkez tespit edilmiştir. Merkezler ilçenin geneline dağılmakla birlikte ortalama 1650 m.nin üzerindedir. Merkezlerin büyük kısmının İlk Tunç ve Demir Çağı'nda yerleşim gördüğü keramik verisi ve mimari yapılarından anlaşılmaktadır.

Polat Kalesi (Arpaçay-Polat Köyü)

Arpaçay İlçesi'nin 5 km. kuzeydoğusunda bulunan Polat Köyü'nün 1,5 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Kale doğu-batı doğrultulu olup batı kısmı sarp bir uçurumdur. Batısından büyük bir dere akmakta olan kalenin doğusunda ise yayvan bir tepe bulunmaktadır. Verimli Arpaçay Ovasına egemen olan kale stratejik açıdan son derece önemlidir. Kalenin girişi güney sur duvarı ile batı sur duvarının birleştiği bölümde 1,5 m.lik bir kapı ile sağlanmaktadır. Girişi güçlendirmek için savunma açısından daha elverişsiz olan doğu tarafına 3-3,5 m. genişliğinde daha kaba taşlardan ikinci bir sur duvarı örülmüştür. Bölgenin en önemli kalelerinden birini oluşturan kalede elde edilen, keramikler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na aittir⁷.

Yarbaşı Yerleşmesi (Arpaçay-Polat Köyü)

Polat Köyü'nün 3 km. kadar kuzeydoğusunda düz alanda birçok mimari kalıntı ile yerleşmenin güvenliğini sağlamak için yapıldığını düşündüğümüz bir gözetleme kulesinden oluşmaktadır. Gözetleme kulesinin batı ile kuzeybatısı uçurumla çevrilidir. Yerleşmenin büyük bir kısmı tarla olarak kullanıldığı için mimari kalıntılar büyük ölçüde tahribata uğramıştır. Polat Kalesinin karşısına kurulduğu düşünüldüğünde bu yerleşmenin Polat Kalesi ile ilişkilendirilmesi doğru olacaktır. Keramik verileri İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir⁸.

Kilisetepe Yerleşmesi

Hasbey Köyü'nün 1 km. kadar batısında bulunan alanda yaptığımız araştırmada, çalışma tarihimizde henüz tamamlanmamış olan "Bekçiçayırı Kazısı"⁹ ile birlikte düşünülmesi gereken ve kazı alanının 300 m. güneyinde bulunan alanda keramik verilerine rastladık. Bu yerleşmenin 100 m. kadar batısında adına "Kilisetepe" dememize neden olan ve halk arasında "Kilise Mevkii" olarak adlandırılan dikdörtgen bir planı olduğu görülen ve Ortaçağ özelliği taşıyan fakat günümüzde sadece temel izlerinin kaldığı bir yapı ile karşılaştık. Hasbey köyünün, kazısı yapılan bir merkez ile yeni tespit ettiğimiz iki kale, bir yerleşme ve bir de kilise olması muhtemel yapı kalıntısı ile değerlendirildiğinde tarihi bakımdan zengin bir köy olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz¹⁰.

Zöhrap Yerleşmesi

Arpaçay İlçesinin Kuzgunlu Köyünün 2 km. kuzeybatısında 1 882 m. yükseklikte yer alan Zöhrap yerleşmesi Zilan Deresinin hemen üzerinde kurulmuş ve geniş bir alan yayılmıştır. Yerleşme tatlı su kaynakları ile

çevrilidir. Herhangi bir koruma unsuruna rastlanmamakla birlikte yerleşme oldukça büyük bir alanı kaplamaktadır. Yerleşmenin kuzeyinde küçük oval planlı Ortaçağ yapıları ile güneyinde daha büyük planlı İlk Tunç Çağı mimari kalıntıları bulunmaktadır. Yerleşimin büyük bir kısmını oluşturan Ortaçağ yapıları 3 x 2 ile 2 x 1.5 m. boyutlarındadır¹¹.

Carcı Yerleşmesi

Carcı Köyünün kuzeydoğusunda yer alan Carcı Yerleşmesi 1906 m. yüksekliktedir. Bölgenin en yüksek tepelerinden birinin üzerine kurulan yerleşme İlk Tunç Çağı özellikleri taşımaktadır. Dar bir vadinin üzerinde kurulan yerleşme çevreye hâkim bir konumdadır. Çıldır Gölünden gelen sular yerleşmenin güneyinden geçerek Carcı Hidroelektrik santraline ulaşmaktadır¹².

Carcı 2 Yerleşmesi

Carcı kalesinin doğusunda Carcı köyünde 1 834 m. yükseklikte bulunan yerleşme Carcı Deresi'nin hemen doğu kenarına yapılmış oval planlı yapıları bulunan bir yerleşmedir. Yerleşme, "taş dam" diye isimlendirilen ve en yakın örneklerini Çıldır Akçakale'de gördüğümüz yapıların bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır¹³.

Carcı Kalesi

Carcı köyünün kuzeydoğusunda bulunan kale 1893 m. yüksekliktedir. Arpaçay Hidroelektrik santralinden 2 km. uzaklıkta ve Carcı 2 Yerleşmesinin hemen doğusundadır.

Bölgeye hâkim olan kale bölgedeki hayvancılığı da kontrol altında tutacak bir konumdadır. Sur duvarlarında harç kullanılmıştır. Kalede yaptığımız incelemede çok sayıda kaçak kazı yapıldığı gözlemlenmiştir¹⁴.

Yalınçayır Höyük

Arpaçay İlçesi'nin 3,5 km. güneyinde yer alan Yalınçayır Köyü'nün girişinde Arpaçay-Kars karayolunun yanında yer almaktadır. 1710 m. yükseklikte bulunan höyük 1980'li yıllarda yol yapımı sırasında tamamen yok edilmiştir. Bu gün höyük yerinde yükselti şeklinde değil çukur şeklinde bulunmaktadır.

Höyük 69 x 115 m. boyutlarında olup tahrip edilen alanda yer yer mimari kalıntılara rastlanabilmektedir. Özellikle kenar kısmında bulunabilen keramikler İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı'na aittir¹⁵.

Tepecik Yerleşmesi

Arpaçay İlçesinin 3 km. güneydoğusunda Tepecik Köyü'nün 2 km. güneyinde 1690 m. rakımda yer almaktadır. Yerleşmenin kuzey kesimi yayvan olmasına karşın güney kesimi dikdir. Yerleşme tepenin kuzey kesiminde yer almaktadır. Yerleşmede kaçak kazılar yapılmıştır. Kaçak kazı çukurlarından elde edilen keramik veriler İlk Tunç Çağına tarihlendirilmiştir¹⁶.

Koçköy- Danatepe Höyük

Arpaçay İlçesi'nin 21 km. kuzeydoğusunda, Arpaçay-Taşdere yolu üzerinde ve Çetinkaya Deresi'nin hemen batısında yer almaktadır. Çevresindeki modern yerleşmelere göre daha alçak bir coğrafi alanda kurulmuştur. Höyükte tespit edilen keramik verileri Erken Tunç Çağı ve geç döneme aittir¹⁷.

Taşdere-Kantepe Höyüğü

Arpaçay İlçesi'nin 27 km. kuzeydoğusunda, Karahan Deresi'nin doğusunda yer alan Taşdere Köyü'nün "Kantepe" olarak adlandırılan mevkisinde yer almaktadır. Höyük 40 x 30 m. boyutlarındadır. Höyüğün 50–60 m. yakınında doğal kayalıklar üzerine açılan kaya çanaklarıyla oluşturulmuş bir kutsal alanda yer almaktadır. Höyükte elde edilen keramikler Orta Çağ'a aittir¹⁸.

Kaynaklar ve Dipnotlar

¹ KETİN, İ. 1983: **Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış**, İstanbul, 502-503

² KETİN, İ. 1983: 503 vd.

³ Kırzioğlu, bu ismin Kars / Taht-Düzü merkezi sayılan ve I. Argıştı'nın çivi yazılı Sarıkamış kitabesinde anılıp henüz yeri keskince bilinmeyen "Akhuriani" şehriden kaldığı Kırzioğlu tarafından belirtilmektedir. N. Adontz ise "Akhuryan" Irmağının yerini kesin olarak Kars Çayı'nın başlangıcı olan Sarıkamış Suyu'nun sağ kıyısında olduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bak. KIRZIOĞLU, M. F. 1958: **Kars Tarihi**, İstanbul 9., ADONTZ, N. 1938: **Histoire ancienne de l'Arménie**, Brüksel 202

⁴ Ancak bölge tarih boyunca "Şüregel" olarak bilinmektedir. Geniş bilgi için; ÖZMENLİ, M. 2007: **Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi**, (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

⁵ KIRZIOĞLU, M.F. 1958: 6.

⁶ STRABON 1960- 1961: **The Geography of Strabon**, Trans. H.L. Jones, London 15

⁷ CEYLAN, A. 2005: "2003 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüze

Araştırmaları”, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, Ankara, 195

⁸ CEYLAN, A. 2005: 195

⁹ Bekçiçayırı Kazısı Botaş Petrol Boru Hattı Projesi kapsamında Kars Müzesi Başkanlığında gerçekleştirilmiştir.

¹⁰ CEYLAN, A. 2005: 196

¹¹ CEYLAN, A. 2008: “**Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirmesi / The Evaluation of Northeast Anatolia Surface Studies**”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Erzurum, (Baskıda)

¹² CEYLAN, A. 2008: Baskıda

¹³ CEYLAN, A. 2006: “**2004 Yılı Erzincan-Erzurum- Kars- Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları**”, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, Ankara; CEYLAN, A. 2008: Baskıda, KORUCU, H. 2005: **Kars İli Höyükleri**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 14, 15

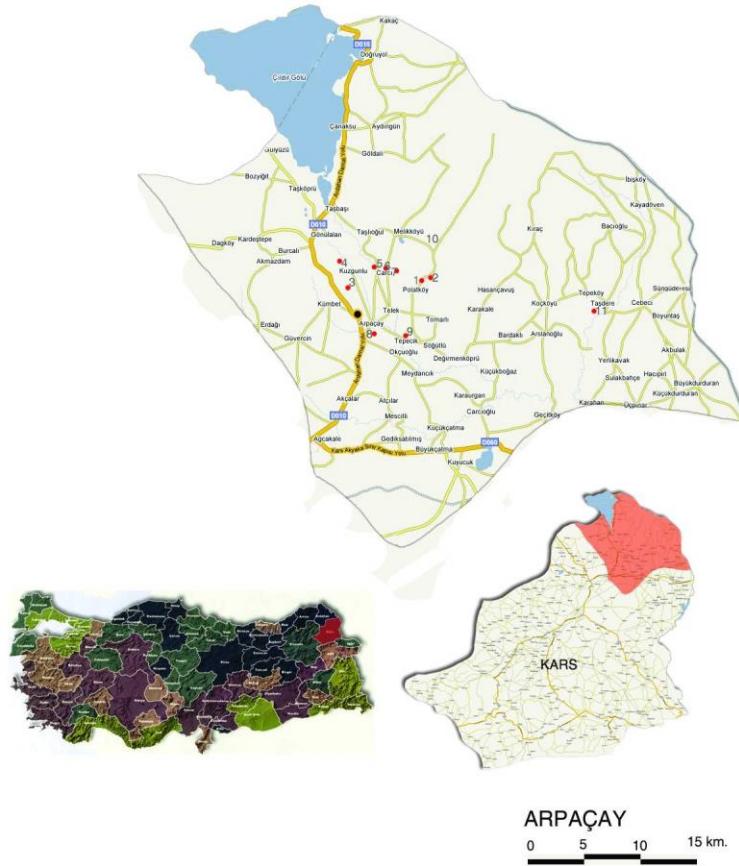
¹⁴ CEYLAN, A. 2006, CEYLAN, A. 2008: Baskıda

¹⁵ CEYLAN, A. 2006, CEYLAN, A. 2008: Baskıda, KORUCU, H. 2005: 21

¹⁶ CEYLAN, A. 2006, CEYLAN, A. 2008: Baskıda, KORUCU, H. 2005: 20

¹⁷ KORUCU, H. 2005: 17, Tablo.2

¹⁸ KORUCU, H. 2005: 20, Tablo.2

Harita Tespit Edilen Tarihi ve Arkeolojik Merkezler

1- Polat Kalesi	7- Carcı Kalesi
2- Yarbaşı Yerleşmesi	8- Yalınçayır Höyük
3- Kilisetepe Yerleşmesi	9- Tepecik Yerleşmesi
4- Zöhrap Yerleşmesi	10- Koçköy-Danatepe Höyük
5- Carcı Yerleşmesi	11- Taşdere-Kantepe Höyük
6- Carcı 2 Yerleşmesi	

Resim-1 Polat Kalesi

Resim-2 Polat Kalesi

Resim-3 Yarbaşı Yerleşmesi

Resim-4 Yarbaşı Yerleşmesi

Resim-5 Kilisetepe Yerleşmesi

Resim-6 Kilisetepe Yerleşmesi

Resim-7 Zöhrap Yerleşmesi

Resim-8 Zöhrap Yerleşmesi

Resim-9 Carcı Yerleşmesi

Resim-10 Carcı-2 Yerleşmesi

Resim-11 Carcı 2 Yerleşmesi

Resim-12 Carcı Kalesi

Resim-13 Carcı Kalesi

Resim-14 Yalınçayır Höyük

Resim-15 Yalınçayır Höyük

Resim-16 Tepecik Yerleşmesi